

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ГЕРАСИМОВ ТИМОФІЙ ЮРІЙОВИЧ

УДК 94:394:316.334.56(477.4)"1914/1917"(043.3)

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1914 – ЛЮТИЙ 1917 РР.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Кам'янець-Подільський – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук

Романюк Іван Миронович,

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, професор кафедри історії та культури України.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор

Добржанський Олександр Володимирович,

Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин;

доктор історичних наук

Жванко Любов Миколаївна,

Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, професор кафедри історії і культурології;

доктор історичних наук

Коляда Ігор Анатолійович

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти.

Захист відбудеться «8» лютого 2019 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 71.053.01 у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка за адресою: 32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14, ауд. 23.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, 32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Івана Огієнка, 61.

Автореферат розісланий 6 січня 2019 року

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради,

кандидат історичних наук, доцент

І. А. Опря

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Попри грандіозні політичні, економічні, суспільно-психологічні наслідки, Перша світова війна впродовж тривалого часу залишалася «забутою» як в історичній науці, так і в народній пам'яті. Якщо в радянський період це було спричинено її перебуванням у «тіні» так званої «Жовтневої революції», то після проголошення незалежності України – доби Українських визвольних змагань. У середовищі вітчизняних науковців масовий інтерес до дослідження різних аспектів Першої світової війни з'явився в ХХІ ст., що не останньою чергою пов'язано з відзначенням сотих роковин від її початку – в 2014 р.

Сутичка між наймогутнішими тогочасними державами, що спалахнула в серпні 1914 р., призвела не лише до бойових дій колосальних масштабів, небачених для того часу втрат серед мобілізованих на фронт солдатів і офіцерів та до загибелі старих європейських монархій. Це була перша в історії людства тотальна війна, яка потребувала максимального залучення економічних і, що важливо, психологічних ресурсів усіх без винятку її учасників. Вона здійснила колосальний вплив на повсякденне життя сучасників, принісши за короткий час радикальні зміни в життєустрій людей. Значну роль тут відіграло те, що необхідність досягнення перемоги над ворогом у виснажливому військовому протистоянні підштовхувала правлячі режими ворожих країн і блоків до безпрецедентного посилення ролі держави в житті суспільства, внаслідок чого запроваджені нові механізми державного управління пройняли раніше недосяжні для держави сегменти повсякденності.

У містах принесені війною трансформації відбувалися інтенсивніше, ніж на селі, через тіснішу взаємодію держави і суспільства. Оскільки впродовж досліджуваного періоду Правобережна Україна слугувала прифронтовою зоною та ближнім тилом Південно-Західного фронту російської армії, воєнний чинник у повсякденності її жителів відіграв більшу роль, ніж в інших українських регіонах, що перебували тоді у складі Російської імперії.

Інтерпретація подій 1914–1917 рр. крізь призму історії повсякденності дає можливість реконструювати трансформацію поведінкових практик містян Правобережної України, пов'язаних з адаптацією до воєнної доби, переходом від звичних мирних відносин до екстремальних, а також простежити еволюцію світосприйняття міського соціуму та особливості забезпечення життєдіяльності міст в умовах війни. Наявність деяких паралелей із сучасною військово-політичною ситуацією на Сході України дозволяє говорити про те, що обрана нами для вивчення тема має як пізнавальне і наукове, так і практичне значення суспільно-політичного характеру. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до науково-дослідної теми кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського «Поділля в контексті української історії» та узгоджено з науковою темою кафедри історії України Кам'янець-Подільського

національного університету імені Івана Огієнка «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів і до сьогодення» (№ держ. реєстрації 0116U008422).

Мета дослідження полягає в науковому осмисленні і вивченні різних аспектів повсякденного життя міського населення Правобережної України в період Першої світової війни.

Для реалізації мети ставилися такі **дослідницькі завдання**:

- визначити стан наукової розробки проблеми, критично оцінити та з'ясувати репрезентативність і достовірність джерельної бази; охарактеризувати оптимальні методи дослідження наукової теми;
- проаналізувати соціально-економічне становище, культурний розвиток і морально-психологічний стан жителів міст Правобережної України напередодні Першої світової війни;
- з'ясувати особливості повсякденності міського населення Правобережжя в умовах передвоєнних міжнародних криз та військових приготувань Російської імперії та держав Троїстого союзу;
- висвітлити сприйняття жителями міст Правобережної України воєнної доби;
- охарактеризувати основні прояви девіантної поведінки міського населення регіону;
- показати вплив австро-німецьких окупаційних військ, іноземних військовополонених, поранених солдатів і офіцерів російської армії та біженців на повсякденність містян Правобережної України;
- з'ясувати вплив війни на міжетнічні відносини в містах регіону в контексті репресивних заходів влади супроти осіб австро-німецького і єврейського походження;
- проаналізувати проблеми задоволення міським населенням матеріальних та духовних потреб за воєнної доби;
- дослідити причини та перебіг житлової кризи в містах Правобережжя, а також спроби її вирішення на місцевому та загальнодержавному рівнях;
- розкрити становище міської інфраструктури, діяльності муніципальних комунальних служб та санітарно-епідемічної ситуації в регіоні;
- визначити перспективні напрямки подальшого дослідження проблеми.

Об'єктом дослідження є повсякденне життя міського населення Правобережної України в умовах Першої світової війни.

Предметом дослідження є особливості матеріально-побутового та духовного життя правобережних містян, їхні морально-ціннісні орієнтири, взаємовідносини на етнічному рівні в контексті дискримінаційної політики царату щодо представників окремих національностей, ставлення мешканців міст регіону до подій воєнної доби 1914–1917 рр. в усіх проявах, а також – до груп військових і цивільних осіб, що з різних причин опинилися в містах регіону.

Предмет і об'єкт визначають хронологічні та територіальні межі дослідження.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1 серпня 1914 р. по березень 1917 р. Нижня часова межа зумовлена датою оголошення Німеччиною війни Росії, верхня – визначається початком Лютневої революції в Російській імперії, який ознаменував собою початок нового етапу розвитку суспільства. В розділі 2 для з'ясування низки причинно-наслідкових чинників, що визначали особливості повсякдення за воєнної доби, нами здійснено вихід за окреслені хронологічні межі до початку ХХ ст.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Правобережної України, до складу якої входили Київська, Подільська та Волинська губернії, що до 1914 р. утворювали Київське генерал-губернаторство.

Методологічною основою дослідження повсякденного життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни є фундаментальні принципи наукового пізнання діалектики та детермінізму і загальнонаукові – історизму та об'єктивності. Для розкриття теми використано такі теоретико-методологічні підходи, як: антропологічний, системний, історико-ситуативний, формаційний. У процесі виконання науково-дослідницьких завдань застосовано універсальні загальнонаукові (загальні логічні прийоми порівняння і узагальнення, аналізу та синтезу, описово-розповідний, індукції і дедукції), спеціальні та міждисциплінарні методи історичного дослідження (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, статистичний). Деталізацію методологічних підходів при дослідженні зазначеної проблематики нами здійснено в підрозділі 1.3 дисертації.

Наукова новизна дисертації полягає в здійсненні дослідження найважливіших аспектів повсякденного життя населення міст Правобережної України в роки Першої світової війни шляхом аналізу впливу воєнної доби на суспільну свідомість містян, рівень їхнього життя, становище житлово-комунальної сфери та міської інфраструктури.

У дисертації вперше:

- проаналізовані особливості повсякденності жителів правобережних міст в контексті наближення Першої світової війни;
- охарактеризовано вплив воєнної доби на такі прояви девіантної поведінки в міському середовищі, як суїцид та інфантицид;
- з'ясовано взаємозв'язок між антиалкогольною кампанією і змінами в сфері дозвілля містян;
- досліджено вплив війни на найбільш актуальні проблеми благоустрою міст Правобережної України;
- висвітлено санітарно-епідеміологічну ситуацію в регіоні.

Уточнено:

- вплив воєнної доби на добробут міського правобережного населення;
- особливості культурного життя в містах регіону зазначеного періоду.

Подальшого розвитку отримали:

- теоретико-методологічні аспекти дослідження повсякденної історії;

- відображення подій війни в суспільній та індивідуальній свідомості міського населення 1914–1917 рр.;
- простеження еволюції благодійницького руху як індикатора ставлення міського населення до воєнної доби
- вплив на міську повсякденність притоку біженців, іноземних військовополонених та поранених військовослужбовців російської армії;
- з'ясування низки змін, що відбулися в побуті правобережних містян протягом досліджуваного періоду.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що теоретичні положення, обґрунтування, висновки роботи можуть бути використані при подальшому дослідженні проблем як повсякденної, так соціальної історії регіону.

Практичне значення. Фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки і узагальнення, що містяться у роботі, суттєво розширяють сучасні знання з історії Першої світової війни в Україні. Результати дослідження можна залучати для написання праць-узагальнень з історії Першої світової війни 1914–1918 рр., регіональної історії, робіт із краєзнавства. Ними можна послуговуватися під час підготовки лекцій, проведення практичних занять з історії України. Вони стануть у нагоді в подальших дослідженнях повсякденності та соціальної історії зазначеного періоду.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження обговорювалися на засіданні кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднені в доповідях на 12 наукових конференціях, зокрема 5 міжнародних: «Шості Гуржіївські історичні читання» (м. Черкаси, 17–18 вересня 2015 р.), «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі (сmt. Маневичі, 5–6 липня 2016 року), «Місто Хмельницький в контексті історії України» (м. Хмельницький, 22 вересня 2016 р.), «Реалії та перспективи розвитку суспільства: соціальні, психологічні та політичні аспекти» (м. Сладковичово, Словацька республіка, 28–29 жовтня 2016 р.), «Сучасні фундаментальні та прикладні дослідження» (м. Варшава, Польща, 29–30 квітня 2017 р.); 4 всеукраїнських: «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть» (м. Житомир, 22 травня 2015 р.), «Бердичів від давнини до сьогодення». (м. Бердичів, 12–13 листопада 2015 р.), «Поділля 1793–1917 рр.» (м. Кам'янець-Подільський, 6 квітня 2017 р.); «Князі Острозькі в історії Центрально-Східної Європи: минуле і сучасність» (м. Старокостянтинів, 26–27 травня 2017 р.); 3 регіональних: «Віньковеччина в історії Поділля» (сmt. Вінківці, 9–10 жовтня 2015 р.), П'ятій Могилів-Подільській науково-краєзнавчій конференції (м. Могилів-Подільський, 16 – 17 жовтня 2015 р.); «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: містечка Правобережної України – історія, проблеми, перспективи розвитку» (сmt. Меджибіж, 30 жовтня 2015 р.).

Особистий внесок дисертанта. Усі сформульовані в дисертації висновки, теоретичні положення та апробовані матеріали належать особисто автору та є одноосібними (за винятком однієї статті у фаховому виданні, написаної у співавторстві з А. І. Безуглим, де особистий внесок здобувача – 50 %, трьох – з І. М. Романюком (50 %) та двох – з К. А. Холоділіним (50 %)).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації відображені в 1 монографії «Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія» обсягом у 41,0 ум. друк. арк., 35 опублікованих наукових статтях, з яких 8 – у фахових виданнях, затверджених ДАК України, 13 – у національних виданнях, які входять до наукометричних баз, та 3 у зарубіжних збірниках. Чотири статті видані в співавторстві, половина текстів яких належить автору. Результати дослідження додатково реалізовані в 12 статтях у національних та зарубіжних наукових збірниках.

Структура дисертації. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом, визначена змістом проблеми, зазначеними метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, 5 розділів, поділених на 17 підрозділів, висновків, додатків, а також списку використаних джерел і літератури, який налічує 1415 позицій. Загальний обсяг роботи становить 504 сторінки, з них 367 – основний текст (17,8 друк. арк.).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано мету і завдання роботи, встановлено об'єкт та предмет дослідження, окреслено його хронологічні та географічні межі, наукову новизну, практичне та теоретичне значення дослідження, наведено відомості про апробацію результатів дослідження та структуру дослідження.

У першому розділі – «Історіографія, джерела та теоретико-методологічні засади дослідження» – проаналізовано стан наукової розробки обраної проблематики, охарактеризовано джерельну базу, обґрунтовано вибір методології та методів дослідження.

У підрозділі 1.1 «Історіографія проблеми» аналізується стан наукової розробки теми, яка тривалий час перебували поза науковими інтересами дослідників. Історіографію теми нами розділено на чотири групи: праці сучасників досліджуваного періоду, радянських дослідників, сучасних українських науковців та зарубіжних істориків.

З огляду на порівняно невеликий часовий проміжок, перша група є найменш представленою й репрезентативною. Це ж саме можемо сказати щодо кола порушених її представниками проблем міського повсякденного життя Правобережної України. З одного боку, зазначеною проблематикою зазвичай займалися не професійні історики, а публіцисти, громадські діячі, державні службовці тощо і тому вона найчастіше мала публіцистичне забарвлення, перевірялася військовою цензурою й була складовою тогочасної імперської пропаганди. Проте з іншого боку, автори праць, залежно від займаних ними посад, мали можливість оперувати як доступними для них різноманітними

статистичними даними, так і наводити й аналізувати факти в процесі своєї службової діяльності. Важливість цих матеріалів важко переоцінити, оскільки, з добре відомих причин, далеко не вся необхідна для дослідника документація тих часів збереглася й перебуває на території України. До них передусім варто віднести опубліковану працю Є. Гельмгольца «Справочная книжка по призрению раненых и увечных нижних чинов и их семейств» про організацію допомоги постраждалим військовослужбовцям та їхнім родинам та збірник статей «Дети и война», присвячений важливим соціальним і морально-психологічним аспектам дитячого життя в роки Першої світової війни.

Представники радянської історіографії, через ігнорування дослідження багатьох аспектів Першої світової війни, залишили поза увагою значний пласт соціогуманітарних питань. Зокрема, це стосувалося літератури міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.), впродовж якого провідним аспектом марксистсько-ленінської історіографії у дослідженні подій війни був революційний рух та боротьба трудящих за встановлення диктатури пролетаріату в Україні. Одним із небагатьох винятків є книга під редакцією київського музеєзнавця-історика Ф. Ернста «Київ: провідник» (1930). У ній було коротко проаналізовано особливості тилового життя міста, фактично без використання радянських ідеологем. У післявоєнний період, завдяки XX з'їзду КПРС, в радянській історіографії дещо розширилося коло проблематики Першої світової війни, хоча концептуальні підходи до її вивчення залишилися незмінними. Почали з'являтися праці з регіональної та міської історії, для написання яких автори залучали досить багатий фактичний матеріал – «Вінниця: історичний нарис», «Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів», багатотомне серійне видання «Історія міст і сіл Української РСР».

Проголошення незалежності України в 1991 р. відкрило для сучасних українських науковців нові можливості для вивчення нашого минулого. Завдяки демократичним перетворенням та падінню «залізної завіси» історики отримали свободу у виборі тем наукових досліджень, а також наукових підходів і методів для вирішення поставлених завдань. Тому від початку 2000-х рр. можна говорити про справжній бум в українській історичній науці у галузі дослідження соціальної проблематики періоду Першої світової війни. Ця тенденція яскраво простежується в двотомному виданні Інституту історії НАН України «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна», перший том якого містить розділ «Соціально-економічне становище та повсякденне життя українського соціуму».

Повсякденне життя міського населення Правобережної України зазначеної доби опосередковано досліджено в кандидатських дисертаціях П. Кліщинського «Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.)», Б. Бернадського «Волинь у роки Першої світової війни» та І. Береста «Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни».

У сучасній вітчизняній історичній науці є низка праць, які висвітлюють історію міст періоду, що передував Першій світовій війні. Серед них виокремимо монографії О. Вільшанської, С. Єсюніна, В. Молчанова, О. Прищепи. Зібраний їхніми авторами багатий фактичний матеріал та зроблені ними теоретичні узагальнення дають можливість розглянути повсякденність доби Першої світової війни у тісному історико-генетичному зв'язку з довоєнним періодом та глибше осягнути зміни, що в ній відбулися.

Помітною подією в дослідженні історії повсякденності стала публікація О. Вільшанської «Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни» (2004). Значну частину матеріалу статті присвячено висвітленню повсякдення міст Правобережної України, зокрема, Києва, Вінниці, Житомира, Кам'янця-Подільського. Запропоновані дослідницею методологічні підходи та ґрунтовний аналіз повсякденного життя й на сьогодні залишаються певним орієнтиром для дослідників повсякденної та соціальної історії.

Міська повсякденність Правобережжя 1914–1917 рр. у тому чи іншому вигляді представлена в працях з історії міст. Найбільше наукових студій присвячено Західній Волині – О. Дем'янюка, В. Денисюка, І. Рудянина, П. Савчука, О. Соловійова. Щоправда, з огляду на прифронтове розташування західноволинських міст, зазвичай в присвячених ним наукових студіях військова тема явно домінує над повсякденною. Повсякденне життя населення Вінниці розглянуто в статті А. Лисого та О. Марценюка. Деякі аспекти повсякдення міст Київщини проаналізовано в працях Т. Клименко, О. Мінгазутдінова, В. Купченко і В. Серги, П. Скавронського,

У сучасній українській історіографії проблема впливу війни на суспільні настрої населення здебільшого висвітлена з акцентом на політичні та економічні детермінанти. Психологічні чинники майже не згадуються. Найбільш ґрунтовний аналіз трансформації ставлення соціуму до війни здійснили О. Реєнт та О. Сердюк у монографії «Перша світова війна і Україна» та в статті «Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.)».

Тематику благодійницького руху здебільшого розглянуто під кутом аналізу діяльності громадських організацій. Її висвітлено в працях Н. Загребельної, О. Коляди, О. Доніка, Т. Курінної, Ж. Тітовської. Натомість серед наукових студій, в яких аналізується поширення девіантної поведінки міського населення під впливом Першої світової війни, можемо лише назвати статтю О. Кирієнка «Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених», у якій охарактеризовано такі девіантні прояви поведінки, як: проституція, контрабанда, мародерство, незаконне виробництво алкогольних напоїв, всілякі види шахрайства, зокрема на благодійництві.

Взаємовідносини військових Центральних держав з місцевим населенням окупованих міст є одним з найменш вивчених епізодів міської повсякденності Правобережної України, що насамперед варто пояснювати слабкістю відповідної джерельної бази. Цю проблему розглянуто в наукових студіях,

присвячених історії міст Західної Волині, з акцентом на культурно-просвітницьку діяльність українських січових стрільців. Набагато більше праць присвячено біженству – однією з ключових соціальних проблем Першої світової війни. Серез їхніх авторів виокремимо О. Сердюка, Т. Лазанську, Л. Багас. Підсумком багаторічних досліджень попередників на цю тематику є монографія Л. Жванко «Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.)», в якій, зокрема, йдеться про особливості стосунків між місцевим та прийшлим населенням. Репресивні заходи урядів Російської імперії проти осіб австро-німецького походження та підданства, а також – єврейського населення, що проживали на території Правобережної України, висвітлені в працях П. Білецького, Л. Білоус, І. Басенко, В. Доценка.

У середовищі сучасних науковців продовольчі проблеми населення у 1914–1917 рр. користуються чималим інтересом. Головним чином це пояснюється безпосереднім зв'язком між падінням рівня життя широких мас та подальшими революційними подіями. Широке коло цієї проблематики висвітлено в монографії Н. Шапошнікової «Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917р.)». Впливу війни на життєвий рівень населення присвячена однойменна стаття Б. Молчанова, в якій, окрім того, проаналізовано негативні наслідки запровадження «сухого закону».

Дозвілля мешканців правобережних міст досліджено здебільшого в культурному контексті. В «Нарисі з історії театрального мистецтва України ХХ століття» та роботі П. Горбатовського «Стаціонарний польський театр у Києві 1905–1914 років» висвітлено культурно-мистецький аспект дозвіллевої сфери. Цієї проблематики також стосується стаття Т. Кароевої «Книжкова культура у підтримці патріотичних настроїв населення під час Першої світової війни (на матеріалах Подільської губернії)».

Становище міської інфраструктури в 1914–1917 рр. висвітлено епізодично. У праці С. Машкевича порушено питання впливу воєнної доби на роботу київського трамвайного господарства. Проблематику функціонування засобів частково розглянуто в працях істориків, які досліджують діяльність царських спецорганів: О. Кирієнка, М. Щербака, О. Ярмиша.

Зарубіжну історіографію умовно можна поділити на три категорії: українську зарубіжну, західну та російську.

Серед представників української діаспори повсякденна історія Правобережної України не входила до кола наукових інтересів. Це стосується як сучасників Першої світової війни, які після Визвольних змагань емігрували (наприклад, Д. Дорошенка), так і істориків більш пізнього періоду. В їхніх працях насамперед розглядалася проблематика національного руху в контексті майбутніх змагань за українську державність. До того ж, дослідження історії повсякденності унеможлиблювалося відсутністю доступу до таких важливих першоджерел, як архівні документи та місцева газетна періодика 1914–1917 рр.

У західній історіографії є лише кілька наукових праць, в яких висвітлено окремі аспекти міської повсякденності Правобережної України. Насамперед варто назвати дослідження німецького науковця К. Холоділіна про житлове

питання в Правобережній Україні в 1914–1918 рр. та Р. Нахтігалья про життя військовополонених з Центральних держав, розміщених у Дарницькому таборі.

Автор не міг обійти величезний масив теоретичних напрацювань з історії Першої світової війни, оскільки Правобережна Україна була частиною загальноєвропейського соціокультурного простору. Відтак екстраполяція теоретичних узагальнень відомих західних фахівців з воєнної доби 1914–1918 рр. на означений регіон є не лише доцільною, а й, на нашу думку, необхідною. Передусім йдеться про «Міжнародну енциклопедію Першої світової війни» – найбільший з наявних на сьогодні інтернет-ресурсів, спеціалізованих на означеному періоді. Станом на грудень 2018 р. «Енциклопедія» містила понад 1300 англомовних рецензованих статей (їхня кількість постійно збільшується), авторами яких є відомі фахівці з історії Великої війни з різних країн. Усі публікації розміщені у відкритому доступі, що, безумовно, є великою перевагою цього ресурсу.

У сучасній російській історіографії питанню повсякденності населення доби Першої світової війни приділено чимало уваги. Ці роботи важливі тим, що їхні автори виводили певні закономірності, які були подібними в різних частинах Російській імперії. Мова йде як про праці науково-методологічного спрямування, так і про дослідження з повсякденної історії Москви й міст Поволжя та Західного Сибіру.

Таким чином, аналіз історіографії повсякденного життя міського населення Правобережної України доби Першої світової війни показує, що ця тема залишається відкритою для вітчизняних та зарубіжних істориків. Її актуальність спонукає вчених до нових пошуків.

У підрозділі 1.2 «*Джерельна база дослідження*» охарактеризовано використані автором джерела, необхідні для комплексного вивчення теми.

Висвітлення маловідомої до цього часу сторінки Першої світової війни, якою стало повсякденне життя міського населення Правобережної України, вимагає залучення широкого комплексу джерел. Згідно з сучасною класифікацією, використані нами джерела можна поділити на такі основні групи: 1) опубліковані джерела; 2) неопубліковані архівні документи; 3) матеріали особового походження; 4) статистичні матеріали; 5) періодична преса.

Цінну інформацію з нашої проблематики можна знайти в збірниках документів, виданих за часів незалежності України: «Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914–1918)», «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень», «Alma mater: університет св. Володимира напередодні та в добу української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади».

Значно більше матеріалу з досліджуваної проблематики міститься на сторінках неопублікованих документів, які зберігаються в архівах. Нами було опрацьовано низку документів фондів десяти архівних установ України, а саме: Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (ЦДАК України), державних архівів Вінницької, Волинської, Житомирської, Київської,

Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Черкаської областей, а також державного архіву міста Києва.

Серед матеріалів ЦДІАК України найбільшу увагу привернули фонди силових структур, насамперед – Волинського (ф. 1335), Київського (ф. 274) та Подільського (ф. 301) губернських жандармських управлінь. В них зберігається інформація про перевірки та арешти мешканців регіону й іноземних підданих за підозрою у зборі розвідувальних даних на користь спецслужб держав Троїстого союзу як прояву в регіоні передвоєнної шпигуноманії; поширення чуток серед населення про ймовірність початку війни; окупацію в серпні 1914 р. Кам'янця-Подільського австро-угорськими військами, випадки ухилення військовозобов'язаних від мобілізації; міжнаціональні відносини тощо. У них також містяться звіти, які виконували соціологічну функцію: класифікували і пояснювали настрої цивільних жителів як «патріотичні», «пригнічені», «байдужі» для запобігання заворушенням і вжиття заходів щодо їхнього корегування. Велика цінність цих матеріалів зумовлена й тим, що вони містять епізоди з історії правобережних міст, які не підлягали розголосу в тогочасній пресі, суворо контрольованою військовою цензурою.

На особливу дослідницьку увагу заслуговують фонди архівів Волинської, Київської, Рівненської та Тернопільської областей, що містять протоколи засідань місцевих органів самоврядування. Вони надають ексклюзивні матеріали для висвітлення особливостей продовольчої ситуації в тому чи іншому регіоні, проблем міського благоустрою тощо.

Важливу роль у дослідженні повсякденності традиційно відіграють матеріали особового походження. Ми їх розділили на дві підгрупи: неопубліковані та опубліковані. Перші зберігаються у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського та Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Здебільшого це приватні листи, щоденники, а також рукописи, пов'язані з професійною діяльністю. Написані вони сучасниками Першої світової війни – літераторами, науковцями, викладачами, громадськими діячами – М. Меншовою, О. Назаревським, В. Отроковським, К. Піскорським, В. Синайським. Опубліковані матеріали особового походження представлені у вигляді мемуарів та щоденників військовослужбовців (О. Брусилова, Д. Ф. Гейдена, Г. Сафронова), дворян (М. Барятинської, О. Романова, К. Сайн-Вітгенштейн), інтелігенції (Г. Григор'єва, О. Кошиця, С. Лифара, В. Приходька, С. Русової, О. Толстого, Є. Чикаленка, О. Шульгіна) та робітників (А. Грінберга, Л. Кагановича). У дослідженні також звернено увагу на зарубіжну мемуарну літературу. Автори спогадів мали підданство тих держав, у яких, подібно до Російської імперії, Перша світова війна призвела до революційних подій – Німеччини та Австро-Угорщини. Саме це спонукає нас до пошуку аналогій у повсякденності соціумів названих країн досліджуваного періоду. Мемуари німецького генерала Е. Людендорфа цікаві його поглядами на взаємозв'язок тилового та фронтового життя, а автобіографічна книга відомого прозаїка С. Цвейга «Вчорашній світ. Спогади європейця» – йому глибоким

осмисленням, з погляду соціальної психології, спостережених ним тогочасних подій і соціальних явищ. Зроблені С. Цвейгом узагальнення є досить цінними для розуміння особливостей суспільних настроїв міського населення Правобережної України в перші дні воєнної доби.

Наступною групою джерел є статистичні матеріали. Інтерес до статистики зумовлений необхідністю аналізу впливу Першої світової війни на зміну чисельності міст Правобережної України. За основу нами взято щорічні видання Центрального статистичного комітету МВС Російської імперії.

Повсякденне життя міст Правобережної України неможливо дослідити без використання тогочасної місцевої преси. Саме на початку ХХ ст. масові газети, орієнтовані на широкі верстви населення, стали потужною інформаційною силою, що формувала і відображала громадську думку. Попри військову цензуру, преса слугувала своєрідним «колективним щоденником», що досить детально та оперативно фіксував різнобічність міського життя регіону. Величезний обсяг цінної інформації міститься в часописах Бердичева («Южное слово») Вінниці («Юго-Западный край»), Житомира («Жизнь Волини», «Наша Волинь»), Кам'янця-Подільського («Подолія», «Подольнин», «Подольские известия»), Києва («Киев», «Киевлянин», «Киевская газета», «Киевская мысль», «Южная копейка»), Проскурова («Земская мысль») та Умані («Голос Умани»).

Джерельну базу з повсякденного життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни можна вважати цілком репрезентативною і достатньою для розкриття теми. Це дало змогу розглянути міську повсякденність з кількох ракурсів. Перший – з позиції представників центральної та місцевої влади, а також членів громадських і політичних організацій, інформація про діяльність яких зберігається в опублікованих і неопублікованих архівних документах. Другий – з позиції приватної особи, представленої в мемуаристиці й листуванні. Третій – з позиції редактора та журналіста газети, яка визначалася ідейною спрямованістю видання, особистими переконаннями та громадською думкою.

У підрозділі 1.3 *«Методологія і методи дослідження»* проаналізовано теоретико-методологічні засади дослідження теми.

Сучасні тенденції в історичній науці зумовлюють необхідність запровадження нових теоретичних і методологічних підходів щодо вивчення історичних процесів в Україні. Дисертація виконана в рамках соціальної історії, частиною якої і виступає історія повсякденності.

Історія повсякденності, як самостійний напрямок в історіографії, постає у другій половині ХХ ст. Активно розвиваючись у французькій, німецькій, італійській, американській та інших історичних школах, він здобув визнання як людинознавчий. Його апологетами вважають «аналістів» М. Блока, Л. Февра, Ж. Дюбі, Ж. Ле Гоффа, Ф. Броделя. У праці останнього «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм» термін «повсякденність» вперше було використано як окрему дефініцію історичного знання.

У вітчизняній історіографії методологічний аспект проблеми історії повсякденності започаткував О. Удод. На підставі аналізу чинних у сучасній гуманітаристиці категоріальних визначень повсякденності він дійшов висновку, що ні українська, ні західна історіографії на початок ХХІ ст. не завершили інституалізації цього напрямку в методології історії. Передусім це пояснюється тим, що повсякденність важко піддається формалізації, оскільки вона не має спеціальних (лише їй притаманних) суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-філософських інститутів, що могли би бути виокремлені (автономізовані) для її дослідження. Саме тому дефініція «історія повсякденності» є однією з ключових теоретико-методологічних проблем однойменного наукового напрямку. Вона перебуває в перманентному процесі інтерпретації та зміни парадигм.

На думку автора, складність у формулюванні дефініції «історія повсякденності» полягає ще й в тому, що вона неминуче призводить або до необхідності здійснення занадто абстрактних узагальнень під час виявлення характерних рис повсякденності, або до наведення невичерпної кількості ознак, які входять до змісту поняття. Це зумовлено тим, що інтерпретативний характер «повсякденності» створює її складну внутрішню структуру, породжує множинність різномасштабних «реальностей», які переплітаються, конкурують і взаємодоповнюють одна одну.

Дефініція «історії повсякденності» значною мірою формується під впливом специфіки історичного періоду (воєнна доба) та об'єкта дослідження (повсякденність міського населення). На її основі будується концепція, структура наукового дослідження та, власне, авторське розуміння поняття «історія повсякденності», відповідно до якого, вона є комплексним багатоаспектним напрямом історичної науки, спрямованим на висвітлення: а) діяльності «пересічної людини» чи типового представника окремої соціальної категорії, пов'язаної із задоволенням своїх щоденних фізичних і духовних потреб; б) їхньої соціальної адаптації до певних умов життя; в) відображення в індивідуальній і масовій свідомості історичної реальності та світосприйняття загалом; г) взаємовідносин між різними групами населення: як постійними (гендерний і етнічний рівень), так і тимчасово сформованими (місцеві жителі й «прийшли люди», військові й цивільні особи); д) системи життєзабезпечення населених пунктів.

У процесі конструювання повсякденності необхідно виокремити два сектори: проблематичний і непроблематичний. Перший охоплює нестандартні ситуації й життєві епізоди, динамічний, натомість другий – це звичайний, рутинний, статичний порядок існування. Перша світова війна перевела суспільство до іншого екзистенційного виміру, а зламані надзвичайними обставинами уклад життя перетворився на екстремальну повсякденність. Цим і зумовлена структуризація нашої дисертаційної роботи, в якій розділ II присвячений нормативній повсякденності (довоєнний період), а розділи III, IV, і V – екстремальній (воєнна доба).

Для дослідження історії повсякденності міського населення Правобережної України автор застосував такі теоретико-методологічні підходи: історико-антропологічний, системний, історико-ситуативний.

Методологічну основу дисертації склали фундаментальні принципи діалектики та детермінізму. В основі першого лежать принципи розвитку (сутнісна характеристика історичних змін) і всезагальності зв'язків (як багатоаспектності повсякденності). Другий виступає у формі причинності як сукупності обставин, які передують у часі певній події і викликають її. У процесі роботи над дисертацією автор також керувався такими загальнонауковими універсальними принципами, як історизм та об'єктивність. Дотримання принципу історизму передбачає розгляд повсякденного життя міського населення Правобережної України в зв'язку із суспільно-політичними, соціально-економічними, культурно-світоглядними процесами, що відбувалися в Російській імперії напередодні та в роки Першої світової війни. Принцип об'єктивності зобов'язує робити висновки на основі джерел, які розглядаються в контексті свого часу. Враховувався різнобічний спектр чинників, що вплинули на повсякденність міського населення Правобережної України. Це дозволило всебічно оцінювати ситуацію, що склалася у регіоні в досліджуваній період.

В основі дисертаційного дослідження лежать універсальні загальнонаукові (загальні логічні прийоми порівняння і узагальнення, аналізу та синтезу, описово-розповідний, індукції і дедукції), та спеціальні методи історичного дослідження (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, статистичний).

Спільне використання принципів та методів історичного дослідження дозволило провести фахове дослідження повсякденного життя міського населення Правобережної України доби Першої світової війни.

У другому розділі «Міста Правобережної України напередодні Першої світової війни» висвітлено соціально-економічні, культурно-ментальні та морально-психологічні зміни в міському просторі регіону в контексті наближення воєнної доби 1914–1917 рр.

У підрозділі 2.1 *«Особливості розвитку міст Правобережжя на початку 1900-х рр.»* досліджено основні тенденції розвитку міського простору регіону напередодні Першої світової війни.

Зазначено, що в 1897–1914 рр. кількість міського населення краю зросла на 70 %, що було найвищим показником в європейській частині Російської імперії. Статус міста мали 42 населених пункти. Найбільшими з них були Київ (520,5 тис.), Бердичів (94 тис. осіб), Житомир (86,5 тис.), Кам'янець-Подільський (49,9 тис.) та Вінниця (49,2 тис.). Однак переважна більшість міст виконували адміністративні функції, відіграючи малопомітну роль у соціально-економічному житті регіону. Особливістю Правобережжя була наявність 8 приватновласницьких міст, що іноді створювало додаткові перешкоди для їхнього розвитку (наприклад, затримка зі спорудженням електростанції в Рівному через приватні інтереси власника міста). На розбудові ж міської

інфраструктури Кам'янця-Подільського та Ковеля негативно позначився їхній прикордонний характер розташування. В разі війни з Австро-Угорщиною вони б перебували у прифронтовій зоні, що для потенційних інвесторів (зокрема, держави) здавалося невиправданим ризиком. Тому перший мав проблеми із залізничним сполученням, другий – із електрифікацією. Водночас, інтенсивно розвивався Київ, який у 1914 р. за чисельністю населення став найбільшим українським містом, випередивши Одесу. Проте його темпи зростання випереджали темпи будівництва, загострюючи цим самим житлові проблеми.

Напередодні Першої світової війни зароджувалася міська масова культура. В її епіцентрі перебували театр і кінематограф, які швидко інтегрувалися у повсякденність містян, хоча й вони переважно концентрувалися у найбільших містах регіону. Це ж само можна сказати про спортивний рух.

Зроблено висновок, у роки, що передували війні відбулося зростання ролі міст у соціально-економічному та культурному розвитку Правобережної України. Ці зміни набули кількісного і якісного характеру: одночасно зі збільшенням чисельності міського населення впроваджувався урбаністичний спосіб життя з притаманними йому перевагами. Однак ці зрушення давали суперечливий ефект. Насамперед стрімка урбанізація потребувала відповідних темпів розбудови міської інфраструктури, оскільки в іншому випадку створювалися умови для загострення житлових, санітарних, транспортних проблем, що, звісно, потребувало чималих інвестицій. У зв'язку з цим напередодні Першої світової війни в низці правобережних міст (Гайсині, Кам'янці-Подільському, Рівному, Умані) були розроблені проекти з модернізації благоустрою, або ж розпочато роботи з їх утілення в життя.

У підрозділі 2.2 *«Трансформація світогляду міського соціуму та його морально-психологічний стан у передвоєнну добу»* проаналізовані трансформаційні процеси в суспільстві напередодні Першої світової війни.

Встановлено, що напередодні війни поступово викристалізовувався новий світогляд мешканця міста, котрий проявлявся в повсякденній людській практиці: в позиціях, ціннісних орієнтаціях, мотиваціях, поведінкових стереотипах тощо. Ці трансформації формували тип модерного суспільства, що кидав виклик традиційному устрою життя. На відміну від розвинутих західних країн, у регіоні, що входив до складу Російської імперії, процес суспільної модернізації робив перші кроки. Він наражався на потужний спротив з боку консервативних сил, зокрема, православної церкви та водночас гальмувався урбанізацією, оскільки прибулі селяни зі своїми традиційними моделями поведінки і мислення чинили сильний вплив на культуру і менталітет містян.

Секуляризація суспільства як закономірний процес світоглядної трансформації відбувалася на тлі церковної кризи в державі Романових, що стрімко втрачала свій колишній вплив. Це супроводжувалося поширенням ідей занепадництва через декадентську літературу, яка пропагувала безцінність та безглуздість людського життя, спровокувавши хвилю самогубств, особливо серед молоді. Втім, саме процес модернізації призвів до зменшення кількості

убивств новонароджених дітей, що було наслідком поступового відходу від традиційних поглядів на роль і місце жінки в соціумі, де подібні злочини слугували формою пристосування до життя в ньому.

На морально-психологічний стан суспільства негативно вплинуло загострення національного питання в містах багатонаціонального регіону, в якому українці, попри своє чисельне домінування (77 % від загальної кількості населення), становили меншість. У 28 з 42 міст переважали євреї, в 11 – українці, в 1 – росіяни (м. Київ). Найбільш «українськими» були: Васильків, Вербоivecь, Звенигородка, Канів, Кременець, Ольгопіль, Стара Ушиця, Тараща, Черкаси, Чигирин та Ямпіль – ті міста, які за кількістю населення та економічним розвитком не перебували на провідних ролях у регіоні. У передвоєнну добу російські шовіністичні організації вели запеклу боротьбу з так званими «мазепинцями» та євреями. Зростання антисемітизму призводило до жорстоких єврейських погромів, а найяскравішим проявом антиукраїнської політики царату стала заборона святкування сторічного ювілею Т. Шевченка.

У підрозділі 2.3 *«Міста на порозі війни: кінець нормативної повсякденності»* з'ясовано, що сусідство правобережного регіону з потенційно ворожою для держави Романових імперією Габсбургів визначило в ньому особливу передвоєнну атмосферу.

Через прикордонне розташування правобережні губернії слугували ареною протистояння царської контррозвідки з агентурною мережею держав Троїстого союзу. В містах запанувала шпигуноманія. Ідентифікація шпигунів здійснювалася не лише за критерієм громадянської чи етнічної приналежності до держав Троїстого союзу – їхній пошук також скеровувався поширеним в тогочасному суспільстві антисемітизмом. Тому найчастіше під підозрою опинялися як особи австро-угорського, німецького та турецького походження, так і євреї. Відгомін війни на «таємному фронті» (про неї місцеві газети неодноразово інформували) неодмінно створював у найбільш політично свідомої частини міського населення відчуття неминучого завершення мирного періоду життя. Воно посилилося Балканською кризою кінця 1912 р., яка спричинила в Києві шовіністичні маніфестації біля австро-угорського консульства та банкрутства низки підприємств у містах Західної Волині. Чутки щодо можливої війни між імперіями Романових і Габсбургів, які не вщухали до серпня 1914 р., стали складовою частиною повсякденного життя містян, особливо в прикордонних містах. Символами наближення війни були австро-угорські аероплани, що здійснювали польоти над правобережними містами для ведення аерофоторозвідки, інтенсивність яких із наближенням літа 1914 р. зростала.

У третьому розділі **«Вплив Першої світової війни на свідомість міського населення»** розглянуто еволюцію ставлення містян до воєнної доби в 1914–1917 рр., спричинені нею негативні соціальні явища, вплив на міську повсякденність біженців, іноземних і російських військовослужбовців, загострення національного питання в містах регіону через репресивні заходи влади супроти осіб австро-німецького і єврейського походження.

У підрозділі 3.1 «Відображення в масовій свідомості жителів міст регіону періоду 1914–1917 рр.» висвітлено особливості змін суспільних настроїв міського населення Правобережжя упродовж воєнної доби.

Показано, що в день оголошення Німеччиною війни Росії в міському просторі Правобережної України панували настрої, притаманні тогочасним країнам-учасникам світового військового конфлікту. Насамперед вони характеризувалися амбівалентністю: з одного боку, в масовій свідомості містян була відчутна патріотична ейфорія, де колективне несвідоме брало гору над індивідуальним світосприйняттям, а з іншого боку – почуття тривоги за власне життя та життя близьких і рідних. Потужне ситуативне відчуття спільності, яке на початку Першої світової війни виникло в містах Правобережжя, проявлялося в чисельних проурядових акціях за участі представників усіх соціальних верств. Попри всю урочистість, масштабність та ейфорію в містах, про які правобережні газети писали в притаманній їй манері (вдавання до перебільшення), на її шпальтах неважко було помітити природній страх населення перед війною. Це, зокрема, проявилось в патріотичних заходах у Кам'янці-Подільському та Житомирі, які супроводжувалися тривожними чутками щодо можливої окупації.

За окремими винятками, мобілізація проходила успішно, а бажання йти на війну стало нав'язливою ідеєю для багатьох дітей, котрі намагалися втекти на фронт. Їхні дії передусім підігрівала преса, що стала потужним інструментом імперської мілітаристської пропаганди. Вона не лише інформувала про перебіг бойових дій, а й обґрунтовувала ідею війни через церковних та громадських діячів, політиків, учених тощо. Антивоєнні висловлювання мали зазвичай поодинокий та неопублічний характер і, звісно, не мали жодного впливу на масову свідомість.

По мірі набуття війною затяжного характеру міська рутинна поступово повертала втрачені позиції – екстраординарність трансформувалася в норму. Особливо це стосувалося тилкових міст, населення яких досить швидко звикло до воєнної доби, вслід за звиканням прийшла втома, а за нею – байдужість та суспільна апатія. Невдала кампанія російських військ у 1915 р. лише прискорила цей процес. З іншого боку, зосередженість на вирішенні побутових проблем дедалі менше залишала в суспільній свідомості місця для цікавості загальноімперськими проблемами. Населення виявилось не готовим жертвувати власними інтересами (найчастіше вони полягали в прагненні вижити в умовах економічної кризи) заради доведення війни до переможного кінця. У масовій свідомості війна втратила будь-який сенс, що закономірно призвело до підриву авторитету царської влади, зовнішня політика якої дисонувала з суспільними очікуваннями. Під час відзначення проукраїнською київською молоддю в березні 1916 р. 55 роковин від смерті Т. Шевченка лунали заклики до припинення братовбивчої війни.

Зміни в устрої життя, які розпочалися напередодні Першої світової війни і були прискорені після її початку, потребували подальшого руху. Воєнна доба

значно скоротила кількість людей, які категорично не сприймали будь-які перетворення, та радикалізувала (революціонувала) тих, хто їх прагнув.

У підрозділі 3.2 *«Прояви девіантної поведінки в міському соціумі Правобережжя»* акцентовано увагу на негативних соціальних явищах, що виникли, набули більшого поширення або ж пішли на спад під час Першої світової війни.

Зазначено, що в принесеній воєнною добою новій повсякденній реальності суспільна мораль опинилася у великій небезпеці. Через те, що в містах Правобережної України тисячі містян потрапили на соціальне узбіччя, були створені умови для кількісного зростання маргіналізованих та люмпенізованих елементів.

Улітку-восени 1915 р. у правобережних містах раптово вибухнула так звана «розмінна криза» – зникнення з грошового обігу дрібної срібної та мідної монети, ставши наслідком тенденцій на грошовому й товарно-промисловому ринках. Монетна спекуляція набрала неймовірних обертів, уразивши всю побутову сторону міської повсякденності. Поряд з нею виникла спекуляція на благодійності. Заробляння таким методом набуло поширення вже на самому початку війни й мало різні форми: фальшиві грошові збори, розкрадання зібраних пожертвувань, вдавання із себе скалічених фронтовиків.

Відсутність у деяких містян бажання йти на війну створила в правобережних містах прошарок ухиянтів від мобілізації. Він почав формуватися вже в перші дні війни, незважаючи на пануючі тоді патріотичні настрої та усталену громадську думку, де уникнення призову засуджувалося. Існували такі способи уникнення призову: підкуп членів військових комісій, фальшування стану здоров'я та документів, членоушкодження, переховування, фіктивне працевлаштування на підприємствах оборонної галузі. Джерела засвідчили їхнє найбільше використання в 1916 р. Нарівні з ними й дезертирами значно зросла кількість повій, здебільшого нелегальних та неповнолітніх. Дитяча проституція переважно концентрувалася в Києві. Зростання поряд з нею дитячої злочинності чітко ілюстрували розхитаність підвалин, на яких ґрунтувалася тогочасна сім'я, підрип її внутрішньої цілісності. Невпевненість у завтрашньому дні матерів-одиначок, котрі після мобілізації чоловіків фактично опинилися серед представників соціально-незахищених верств, штовхала їх на аморальні вчинки, зокрема й на дітовбивства. На тлі цього існувала протилежна тенденція в крайньому прояві девіантності соціально-пасивного типу – самогубстві. Так, у Києві протягом 1914–1915 рр. кількість суїцидів скоротилася з 576 до 378, що передусім було пов'язано із забороною продажу спиртних напоїв та мобілізацією.

У підрозділі 3.3 *«Прийшли люди» у правобережних містах: окупанти, іноземні військовополонені, евакуйовані в тил поранені та хворі військовослужбовці російської армії, біженці»* простежено наслідки впливу «прийшлих людей» на міську повсякденність регіону.

Зазначено, що близьке географічне розташування Правобережної України щодо лінії збройного протистояння між арміями протиборчих сторін призвело

до наповнення регіону величезною масою різнорідних військових та цивільних елементів. Вони здебільшого становили замкнуті соціальні групи, характер існування яких не передбачав інтеграцію в місцевий міський соціум. Утім, це не відкидало встановлення ними тісних зв'язків із корінним населенням міст, цим самим залишивши помітний слід у їхньому повсякденному житті.

Життя під окупацією Центральних держав зазнали мешканці Кам'янець-Подільського та міст у західній частині Волинської губернії (Дубно, Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський). У волинських містах вся влада перейшла до комендатур, а до складу міських органів управління входили лояльні до окупантів містяни. Водночас уже у серпні 1914 р. у тилкових містах можна було побачити чисельні потоки австро-угорських військовополонених, котрі складали переважну більшість серед взятих у полон іноземців. Особливо багато їх прибувало до Києва, який тоді слугував великим перевалочним пунктом, звідки полонених етапували на схід. Зазвичай російські військовослужбовці та місцеве населення ставилися до них лояльно. З останніми військовополонені часто вступали в торговельні відносини й слугували альтернативним джерелом інформації, оскільки віра в містян в офіційну інформацію не була абсолютною.

Широкий розмах військових дій призвів до колосальної кількості постраждалих солдатів і офіцерів російської армії. Пов'язані залізничним сполученням міста регіону, куди зручно було доставляти поранених з фронту військовослужбовців, покрилися мережею лазаретів та шпиталів, а місцеві лікарні почали виділяти для їхнього лікування спеціальні ліжка. Для міського населення, що ставилося до них із співчуттям, вони були наочним прикладом справжніх жахів війни на противагу створеного військовою пропагандою її героїчного образу. Подібну роль відіграли й біженці, які, будучи в переважній більшості людьми, позбавлені абсолютно всього, запускали ланцюгову реакцію страху, що проникав у масову свідомість правобережних містян. На місцевому рівні міське населення організовувало допомогу біженцям, надаючи їм тимчасовий прихисток та харчі.

Підрозділ 3.4 *«Загострення національного питання: у пошуках внутрішнього ворога»* присвячений дослідженню репресивних заходів царату проти містян австро-німецького та єврейського походження.

Попри наступ російської імперської влади на національні права українців, який розпочався ще в довоєнний період, саме супроти носіїв підданства ворожих Російській імперії держав та єврейського населення було вжито низку превентивних дискримінаційних заходів. У середовищі правлячих і шовіністичних кіл вони вважалися «внутрішніми ворогами» – тобто тими, чия діяльність спрямовувалася чи могла спрямовуватися на поразку Росії у війні шляхом дестабілізації її соціально-економічного і політичного становища.

По-перше, уряд проводив жорстку політику щодо мінімізації впливу австро-угорців та німців на економічне життя краю: звільнення з посад, секвестри, виселення за межі Правобережжя тощо. Вони, крім того, зазнавали постійних цькувань від збурених військовою пропагандою членів радикальних

груп, хоча й однозначно ворожого ставлення до них місцевої влади та пересічних жителів не було.

По-друге, в гірший бік змінилося становище єврейського населення. 10 грудня 1914 р. було видано наказ Верховного головнокомандувача, в якому їх було названо «надійними союзниками ворогів Росії». Російські шовіністи стали поширювати серед міського населення чутки про зрадливість і продажність євреїв, а продовольчі проблеми міст посилювали в середовищі містян антисемітські настрої. Розширення й скасування смуги осілості призвели до збільшення єврейської присутності в містах за рахунок напливу єврейських виселенців з прифронтової зони, що ще більше загостило «єврейське питання» в регіоні. Значну підтримку виселенцям, чий маршрут на схід пролягав через правобережні міста, надавали місцеві єврейські громади.

Четвертий розділ «Проблеми споживанням міським населенням матеріальних та духовних благ за воєнної доби» характеризує вплив Першої світової війни на спроможність містян Правобережної України задовольняти свої матеріальні та нематеріальні потреби.

У підрозділі 4.1. *«Продукти харчування та предмети першої необхідності»* висвітлено становище на продовольчому ринку в регіоні впродовж 1914–1917 рр. та його вплив на добробут широких верств.

На підставі аналізу першоджерел встановлено, що в містах Правобережної України ціни на продукти стали підвищуватися ще в так званий докризовий період – до літа 1915 р. Найпершими подорожчання та водночас дефіцит відчули мешканці міст, розташованих поблизу окупованої російськими військами Галичини, куди у величезній кількості вивозилося продовольство. Навесні 1915 р. у регіоні відбулося встановлення або ж зміна такси на основні продукти харчування, чия ефективність здебільшого була низькою. Різкого стрибку інфляції вдалося уникнути лише завдяки тогорічному багатому врожаю. Однак вже тієї осені через значне погіршення залізничного сполучення подорожчання та дефіцит товарів широкого вжитку стали перманентним явищем. З того часу незмінним елементом міської повсякденності стали довгі черги.

Створилися сприятливі умови для масового поширення спекуляції як засобу виживання чи збагачення. Особливо великих масштабів спекулятивні махінації набули в цукровій галузі, внаслідок чого цукор фактично перетворився на «біле золото». Це змусило царський уряд запровадити державну цукрову монополію та здійснювати розподіл цукру серед населення по спеціальних картках. Напередодні Лютневої революції місцева влада ухвалила рішення про введення карток на хліб, яке вже було реалізоване після падіння царату. Влітку 1916 р. в епіцентрі продовольчих проблем опинилися м'ясні продукти, ажіотаж довкола яких був зумовлений запровадженням державою м'ясопісних днів. За своєю суттю цей захід виявився невдалим соціальним експериментом та демонстрацією неефективності продовольчої політики царату. Водночас пообідати в закладах громадського харчування та придбати одяг і взуття могла собі дозволити лише невелика частина міської

спільноти. Заробітки переважної більшості мешканців міст у кращому випадку давали можливість хоча б не голодувати. В період масштабного збідніння населення з'явився прошарок осіб, чії статки збільшувалися в геометричній прогресії. Зубожіння народних мас та перерозподіл соціальних благ у суспільстві призвели до прискорення падіння авторитету тогочасного правлячого режиму. Криза сфери споживання рано чи пізно мала перерости в кризу політичну.

У підрозділі 4.2 «Вплив антиалкогольної кампанії на міську повсякденність регіону» показано наслідки вжитих царською владою заходів, спрямованих на боротьбу з пияцтвом.

Указ Миколи II від 4 вересня 1914 р. про заборону продажу спиртних напоїв до закінчення війни за своїми наслідками виходив далеко за межі проблеми споживання населенням алкоголю. Він змінив не лише спосіб життя підданих, а й певним чином позначився на суспільно-політичній ситуації в регіоні.

Встановлено, що антиалкогольні заходи уряду та влади на місцях (у багатьох містах заборонявся будь-який продаж спиртних напоїв, зокрема слабоалкогольних) лише на початку війни дали деякі позитивні результати. Наприклад, суттєво зменшився рівень злочинності. Водночас, різко збільшилося незаконне виробництво алкоголю, а також сурогатних напоїв, приготовлених на основі небезпечного для здоров'я денатурованого спирту. Альтернативою горілці слугували також політура, сухий спирт, одеколон тощо.

Автор дійшов висновку, що накладена державою заборона на вживання спиртних напоїв у масовій свідомості міського населення сприймалася, скоріше, як наступ на народні традиції, а не як спосіб боротьби з пияцтвом, на чому влада постійно наголошувала. Саме тому «сухий закон» як прояв жорсткого втручання влади в приватне життя викликав у середовищі міського населення відповідну реакцію. Це сприяло виробленню в міському середовищі нонконформістської моделі поведінки, яка екстраполювалася на інші сфери життя.

У підрозділі 4.3. «Дозвілля жителів міст» наголошено на тому, що воно розглядається як важливий критерій визначення рівня життя міського соціуму та індикатора його соціально-психологічного й культурного стану.

З'ясовано, що із самого початку війни дозвілля мало стати здоровою альтернативою забороненим спиртним напоям, в тогочасному суспільстві виникла нагальна потреба переадресування людської енергії, яка вивільнилася в період дії «сухого закону». Саме це спричинило різке зростання попиту на різноманітні видовища. Театри та кінематографи заповнили натовпи охочої до розваг публіки, для якої мистецький аспект театральних вистав та кінострічок відходив на другий план. Власникам театрів доводилося змінювати репертуар, пов'язаний із творчістю австрійських та німецьких письменників і композиторів. До того ж, царським режимом було накладено заборону на друк театральних афіш українською мовою. Кінотеатри ж стали відігравати важливу роль у системі військової пропаганди. На кіноекранах

демонструвалися батальні сцени за участі російських військ і армій союзних держав, героїчні вчинки царських військовослужбовців, германофобські стрічки тощо. Досить часто театральні дійства та кіносеанси влаштовували з благодійницькою метою. З тих же причин воєнна доба популяризувала живопис.

Війна значно вплинула на книжкову культуру міського населення. Передусім воно стали більше читати: зросла цікавість до зовнішньополітичного життя та, водночас, до «мирної» літератури для абстрагування від воєнної дійсності. Варто зазначити, що саме тоді царат завдав нищівного удару по національній літературі, фактично заборонивши видання та продаж періодики й літератури українською та єврейською мовами. Не кращі часи переживали спортивний рух та фізична культура. Насамперед це стосувалося втрати змагальної сторони. Симптоматично, що в роки війни містяни дедалі частіше надавали перевагу змаганням не у фізичній вправності чи командній грі, а – з долею. Ставки на спортивні змагання, ігри в карти, більярд тощо набули небувалого поширення серед міського населення регіону. Оскільки це було одним із наслідків дії «сухого закону» сучасники влучно називали його проявом «п'янства волі».

У п'ятому розділі «Житлово-комунальне господарство та інфраструктура міст як чинник вирішення повсякденних побутових потреб містян» розглянуто погіршення житлових умов міського населення регіону, діяльність підприємств і служб з підтримки життєдіяльності міст та санітарно-епідеміологічну ситуацію.

У підрозділі 5.1 «Загострення квартирної проблеми» аналізуються проблеми, пов'язані із забезпеченням житлом мешканців правобережних міст, у правовому, демографічному, соціально-економічному та соціально-психологічному аспектах.

Підкреслено, що протягом воєнних років з'явилися всі необхідні умови для загострення житлового питання в містах Правобережної України: а) реквізиції для потреб армії як квартир, так і приміщень, які слугували чи могли в разі необхідності слугувати за житло; б) криза на будівельному ринку, що унеможливила розширення житлового фонду; в) масштабні міграції населення, зокрема біженців, багато з яких шукали притулку в містах; г) перенесення з одних міст до інших різних установ, евакуйованих з прифронтових та окупованих територій. Все це відповідним чином позначилося на вартості квартирної плати та загостренні стосунків між сторонами оренди житла. Утиски домовласниками прав квартирантів стали однією з провідних тем для висвітлення на сторінках місцевої преси. Влітку 1916 р. найбільші міста регіону охопила житлова криза, що полягала у фактично повній відсутності вільних помешкань та готельних номерів.

Довготривалий спір між сторонами орендних відносин щодо низки принципових питань, який у 1916 р. переріс у запекле протистояння, потребував негайного втручання держави, оскільки практика звичайного обмеження плати за оренду житла часто давала зворотній ефект. Такою

спробою компромісного врегулювання ситуації виступив Закон «Про заборону підвищувати ціни на житлові приміщення» від 9 вересня (27 серпня) 1916 р. Попри отриману назву, закон, що складався з 24 статей, регулював не лише вартість орендних послуг, але й номінально посилював юридичні права орендарів. Наявні в «квартирному законі» певні юридичні прогалини не завадили йому дещо послабити соціальну напругу в міському середовищі. Легальне незначне підвищення квартплати одночасно відбувалося з численними штрафуваннями власників житлових приміщень, прізвища яких друкували в газетах.

Підрозділ 5.2 *«Проблеми житлово-комунальної сфери»* сформований з урахуванням рівня розвитку благоустрою міст регіону та особливостей способу життя містян, притаманному початку ХХ ст. Тобто автор охарактеризував діяльність міських господарських служб, підприємств, що надавали відповідні послуги, а також висвітлив окремі продовольчі проблеми.

Акцентовано увагу на тому, що війна, яка внесла розлад в економічну систему Російської імперії, аналогічним чином вплинула на проблеми міської житлово-комунальної сфери. Система життєзабезпечення міст Правобережної України демонструвала свою слабкість. Подібно до продовольчих проблем, головна причина здебільшого полягала в кризі транспортної сфери, оскільки такі необхідні сировинні матеріали, як вугілля, нафта, гас, постачалися з віддалених регіонів. Це найбільше зашкодило освітленню вулиць та приміщень, яке тоді здійснювалося шляхом використання електроенергії та гасу. Ситуацію погіршувало переведення економіки на воєнний лад, унаслідок чого для держави вирішення побутових проблем міст стало другорядним питанням, а також мобілізація фахівців, що обслуговували такі надважливі інфраструктурні об'єкти як електростанції та водогони. Недоступність кам'яного вугілля призвела до збільшення навантаження на лісові ресурси, перетворивши дрова на товар високого попиту.

У підрозділі 5.3. *«Розвиток міського транспорту та зв'язку»* доведено, що Перша світова війна, прискоривши темпи життя населення міст регіону, значною мірою вплинула на відносини в сфері пересування й комунікацій

Після 1 серпня 1914 р. транспорт та зв'язок почали функціонувати у нових умовах. Значною мірою це зумовлювалося підвищеним інтересом держави до надважливих для неї транспортної та комунікаційної сфери. Використання частини трамвайних парків у внутрішніх міських перевезеннях для військових потреб, що припало на збільшення кількості населення, суттєво погіршило якість руху трамваїв. Відбулося це на тлі унеможливлення розширення трамвайного парку з огляду на виробництво зазначених транспортних засобів за межами Російської імперії, зокрема в Німеччині. Примітно, що через нестачу обслуговуючого персоналу на авансцену міської повсякденності вийшов новий яскравий типаж жінки-кондуктора, який став одним із прикладів прискорення воєнною добою процесу емансипації жінок. На тлі скорочення приватного автомобільного транспорту в містах унаслідок його реквізиції аж ніяк не зменшувалася кількість аварій. Характерно, що більшість з них відбувалася з

вини водіїв, які, не дотримуючись дорожніх правил, їздили з убивчою для пішоходів швидкістю. порушниками правил дорожнього руху часто ставали військовослужбовці. На тлі цього зросла кількість гужового транспорту, який у роки війни приносив перевізникам особливо великі прибутки. Систематичне нехтування ними встановлених місцевою владою такс стало повсякденною нормою.

З огляду на зростання попиту на засоби зв'язку, царат, з міркувань національної безпеки, прагнув встановити повний контроль над телефоном та поштою. Проте й без того якість телефонних мереж не відповідала потребам пересічних абонентів, а внаслідок різкого збільшення навантаження на пошту діяльність військової цензури щодо перевірки приватного листування між фронтом і тилом, була дуже вибірковою. Крім того, робота зв'язку ускладнювалася браком необхідного матеріалу, передусім телефонного дроту та паперу.

У підрозділі 5.4. «Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування містян» охарактеризовано санітарне становище міст, боротьбу з епідемічними захворюваннями та проблеми медичної сфери в містах Правобережної України в роки Першої світової війни.

Санітарно-епідеміологічне становище регіону актуалізувалося разом із початком бойових дій на фронті. У зв'язку з цим ще 23 серпня 1914 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор Ф. Трепов видав обов'язкову постанову про зобов'язання приватних власників житлової нерухомості, а також казенних, земських, міських та громадських закладів дотримуватися санітарних норм. Невисока санітарна культура переважної більшості міського населення, доповнена рухами величезних потоків людських мас, створювали значну епідемічну небезпеку. Особливим чином це стосувалося західноволинських міст, вулиці яких дуже сильно забруднювалися переміщенням та постоем російських військ. Примітно, що їхня окупація збройними силами Австро-Угорщини та Німеччини сприяли тимчасовому покращенню міської санітарії. В усіх правобережних містах, за винятком Києва, досить гостро відчувалася відсутність каналізації. Будь-які спроби її будівництва в роки війни (наприклад, у Вінниці та Черкасах) неодмінно закінчувалися невдачею. Наявних же міських асенізаційних об'єктів зазвичай не вистачало.

Міста постійно перебували під загрозою проникнення епідемій. Майже одночасно з початком війни в окремі міста Подільської та Київської губерній проникла азійська холера. Поширення хвороби значною мірою спричинив рух поранених та хворих військовослужбовців російської армії. Влітку 1915 р. внаслідок масової евакуації населення та біженських потоків холерна епідемія прийшла на Волинь та Поділля, забравши сотні життів. Починаючи з кінця 1916 р. дедалі більшого розповсюдження набув тиф.

Водночас, значно погіршилося медичне обслуговування містян. Бракувало мобілізованого до армії лікарського персоналу, ціни на ліки для широкого

загалу часто були недоступними, а міські лікарні передусім обслуговували прибулих з фронту поранених солдатів та офіцерів російської армії.

Головні наукові результати та підсумки дослідження зводяться до таких **висновків:**

– Сформована до сучасного періоду історіографія Першої світової війни включає низку напрямків. Хоча ще у воєнний період та за радянської доби певні проблеми міської повсякденності розглядалися, лише після 1991 р., під впливом західної історичної науки, в українській та зарубіжній (насамперед російській) історіографії, з'явилися праці як з історії повсякденності періоду Першої світової війни, так і соціальної історії, які містять сегменти повсякдення. Водночас відсутні роботи, які дають характеристику повсякденного життя Правобережної України в цілому та з урахуванням його регіональної специфіки.

Для розкриття теми дисертації автором залучено різноманітні групи джерел, до яких належать опубліковані й неопубліковані архівні матеріали, газетна періодика, спогади, щоденники, листування, нотатки сучасників воєнної доби. Джерела були критично вивчені й зіставлені, що дало можливість розкрити об'єктивну картину повсякденного життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни.

Фахове дослідження повсякденності жителів міст Правобережної України потребувало використання відповідної теоретико-методологічної бази. Методологічну основу дисертації склали фундаментальні принципи наукового пізнання – діалектики та детермінізму та загальнонаукові – історизму й об'єктивності. Для дослідження історії повсякденності населення правобережних міст автор застосував такі теоретико-методологічні підходи: історико–антропологічний, системний, історико-ситуативний, формаційний, цивілізаційний. Теоретико-методологічну базу дослідження реалізовано за допомогою низки загальнонаукових, логічних, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів дослідження.

– Напередодні вибуху Першої світової війни розвиток Правобережних міст характеризувався такими ознаками:

а) невідповідність між темпами та рівнем урбанізації. Впродовж 1897–1914 рр. чисельність міст населення краю зросла на 70 %. Урбанізація переважно здійснювалася за рахунок притоку селян, для яких переїзд до міст створював можливості для покращення матеріально-побутового становища. Однак попри стрімкі урбанізаційні темпи, Правобережна Україна загалом залишалася аграрним регіоном, де кількісно переважали міста, чисельність населення яких не перевищувала 20 тис. осіб, а деякі з них за рівнем розвитку інфраструктури фактично нічим не відрізнялися від навколишніх сіл;

б) залежність від географічного чинника. Вона зумовлювалася близьким розташуванням Правобережжя до Австро-Угорщини і небажанням Російської імперії витратити кошти на розвиток прикордонної території. Це негативно позначилося на довоєнному розвитку тамтешніх міст. Наприклад, у Кам'янці-

Подільському та Ковелі були відсутні залізничне сполучення та електростанція, відповідно;

в) контрастність. Ступінь розвитку транспортної системи, житлово-комунальної та культурно-дозвілдової сфери в правобережних містах був неоднаковим. Лише три з них мали трамвайне сполучення, наявні водогони зазвичай лише частково обслуговували міських мешканців, каналізаційна мережа функціонувала винятково в Києві, а на Поділлі, наприклад, у 1911 р. лише в третині міст діяли стаціонарні театри та в половині – кінематографи.

На початку ХХ ст. міський соціум Правобережжя перебував у процесі формування нового світогляду та модерного суспільства, які багато в чому суперечили традиційному устрою життя. Це відбулося на хвилі ідеологічної кризи в Російській імперії, під час якої православна церква швидко втрачала свій колишній вплив на населення.

Секуляризація, а також поширення ідеї свободи особистості, призвели до різкого зростання в містах регіону кількості самогубств, особливо серед молоді. Ще одним проявом зниження морально-психологічного стану міського населення напередодні воєнної доби було загострення національних суперечностей. Зростання російського шовінізму: а) зіштовхувало його з національними почуттями українців. Це чітко видно із заборони святкування 100-річчя від народження Т. Шевченка; б) спричинювало хвилі єврейських погромів.

– Для певної частини населення перехід міської повсякденності Правобережної України від нормативного рівня до екстремального не був різким. Це значною мірою спричинювалося розташуванням регіону поблизу Галичини та Балканського півострова. Присутність у суспільній свідомості місцевого населення ідеї про ймовірність майбутньої війни посилювалася із кожним передвоєнним місяцем. Це було зумовлено: протистоянням між спецслужбами Російської імперії та державами Троїстого союзу, яке час від часу різними шляхами набувало розголосу, зокрема й через місцеву пресу; появою розвідувальних аеропланів з Австро-Угорщини; введенням особливого режиму на кордоні з Галичиною; поширенням чуток про можливу війну з імперією Габсбургів; діяльністю ЗМІ, що не лише інформували про загострення політичної ситуації в Європі, а й розпалювали шовіністичні антиавстрійські настрої, поступово цим формуючи образ ворога та обґрунтовуючи ідею необхідності стати на захист прав слов'янських народів, які тоді перебували під скіпетром австрійської монархії.

– Упродовж 1914–1917 рр. відображення в масовій свідомості містян Правобережної України військово-політичних подій кардинально змінилося. Хоча до середини 1915 р., попри виявлені нами прояви антивоєнних настроїв, які мали поодинокий характер, у громадській думці все ж домінувала ідея підтримання зовнішньополітичного курсу царського режиму, тобто ведення війни до переможного кінця, то вже починаючи з другої половини 1915 р. і, особливо, ближче до зими 1916/1917 рр., все чіткіше простежувалася протилежна тенденція. Це зумовлювалося не стільки соціально-економічними

чинниками чи успіхами або провалами на фронтах, скільки психологічно-емоційною складовою.

По-перше, емоційно-патріотичний підйом, що спостерігався в містах на початку війни, на відміну від західноєвропейських країн із громадянським суспільством, спирався лише на ситуативний спалах імперського шовінізму, короткочасне почуття спільності. Психологічно обиватель був готовим лише до нетривалої переможної війни, віра в яку з кожним подальшим воєнним місяцем зменшувалася.

По-друге, благодійницький рух, який можна вважати індикатором суспільних настроїв, почав сповільнюватися вже на початку 1915 р. Це свідчило про наростання суспільної індиферентності, оскільки, як правило, причина цього лежала не в матеріальній, а в моральній площині.

По-третє, війна перетворювалася на важку рутину, стала нормою повсякденності. Пов'язані з початком воєнних дій очікування містян вступили в дисонанс з реальною картиною життя. Руїна в Західній Волині та поява в тилкових містах списків із загиблими, пораненими, зниклими без вісти містянами, військових цвинтарів та скалічених військовослужбовців породжували гнітючу психологічну атмосферу та вели до психологічного виснаження і втоми.

– Деформація повсякденної реальності виявлялася в збільшенні кількості людей, які ладні були кинути виклик тодішній системі цінностей, не зупиняючись ні перед чим задля досягнення поставленої мети. Подібно до патріотичного руху початку війни, підприємницький авантюризм і жага збагачення розривали усі можливі норми і соціальні бар'єри. Це, зокрема, знайшло вираження в спекуляції дорогоцінним металом і розмінними монетами, а також у шахрайстві на благодійності. Соціально-економічні труднощі, втома від війни та інші чинники, що вибивали з-під ніг міського жителя почуття гідності та моральні принципи, вплинули й на ухилення від військового призову й поширення проституції. Війна завдала болючого удару по інституту сім'ї: почастишали випадки дітозгубництва та відмови матерів від новонароджених дітей; зростала дитяча злочинність, особливо – в Києві. Єдиним девіантним явищем, яке впродовж війни продемонструвало негативну динаміку, було самогубство.

– Масштабність та перебіг бойових дій, а також політика царської влади щодо цивільного населення окупованих та прифронтових територій, спричинили проникнення до міст Правобережної України величезної кількості «прийшлих людей», багато з яких за способом життя та ментальністю суттєво відрізнялися від місцевого люду. Це були іноземні військові – окупанти чи полонені, постраждалі солдати і офіцери російської армії та біженці. У свідомості правобережних містян вони зазвичай викликали страх, цікавість та, за винятком окупаційних військ, співчуття. Їхня поява надала можливість жителям тилкових міст на власні очі побачити жахіття війни, переосмислити ідею про сенс ведення її до переможного кінця.

– Одночасно з появою «чужинців» у Правобережній Україні розпочалася кампанія супроти «чужих» за політико-правовою та національною ознакою: осіб, що мали підданство держав Троїстого союзу, російських «німців» та євреїв. З одного боку, ухвалені в Російській імперії закони передбачали арешт та виселення підданих Австро-Угорщини та Німеччини. Російські піддані німецького походження стали об'єктами для дискримінації. З іншого боку, посилювалися утиски євреїв. Побутовий антисемітизм розпалювався шовіністичними закидами в бік юдеїв, яких звинувачували в лояльності до ворожих держав, та, іноді, у веденні підривної діяльності на користь останніх. Страхі та фобії поширювалися штучним підсиленням внутрішньої ксенофобії. «Єврейське питання» також загострилося через масові депортації євреїв з театру воєнних дій, що збільшувало їхню питому вагу у містах регіону.

Зазначимо, така агресивна політика царської влади щодо представників названих етнічних меншин далеко не скрізь у регіоні отримала підтримку як з боку місцевої влади, так і містян.

– Протягом 1914–1917 рр. істотно змінився рівень життя жителів міст. Викликані воєнною добою негативні зміни кон'юнктури продовольчого ринку неминуче призвели до зниження купівельної спроможності більшості містян. Попри здешевлення окремих експортних товарів першої необхідності на початку війни, вже з 1915 р. встановилася стійка тенденція тотального подорожчання продуктів. Вона, передусім, була спричинена кризою транспортної системи, яка фактично унеможливила вчасне підвезення продовольства до міст. Це зумовило необхідність адміністративного регулювання цін на основні продукти та їхній розподіл серед містян шляхом продовження використання практики встановлення такси та запровадження продовольчих карток. Однак посилення у такий спосіб ролі держави в житті суспільства зазвичай давало зворотній ефект, оскільки створювало нові можливості для зловживань у продовольчій сфері як з боку чиновників, так і торгівців. Розрив між цінами та зарплатами збільшувався не на користь останніх, оскільки, як правило, піднята оплата праці одразу нівелювалася інфляцією. На тлі цього відбувалося зростання соціальних контрастів: появи прошарку людей, що заробили в період воєнного лихоліття цілі статки, зокрема й за рахунок крайнього зубожіння широких верств населення.

Заборона на продаж міцних спиртних напоїв була безпрецедентним втручанням держави в сферу народного споживання. І хоча антиалкогольна кампанія на початку війни дала позитивний ефект – значно знизився рівень злочинності та скоротилася кількість скоєних самогубств, уже невдовзі виявився її зворотний бік: поширення незаконного виробництва та продаж алкоголю і сурогатних напоїв. Споживання останніх нерідко закінчувалося небезпечними захворюваннями та летальними випадками. Оскільки безпечний для вживання нелегальний алкоголь був доступний лише тим, хто мав владу чи гроші, у середовищі простолюдинів виникало справедливе озлоблення, загострювалося відчуття соціальної несправедливості, пригніченості, що разом

з погіршенням загального економічного становища послугувало чинником політичної дестабілізації.

Водночас, простежувався очевидний взаємозв'язок між антиалкогольною кампанією та сферою дозвілля. По-перше, для значної кількості містян дозвілля стало альтернативою забороненим спиртним напоям, що проявилось в різкому зростанні попиту на видовища. Це, зокрема, призвело до збільшення ролі театру та кінематографу в повсякденному житті жителів міст та прискорило формування масової культури. Кінотеатри, крім того, відігравали значну роль в системі військової пропаганди. По-друге, в Правобережній Україні спостерігалось збільшення популярності серед міського населення азартних ігор. Вони компенсували нестачу гострих відчуттів, які раніше давав алкоголь, і перетворилися на гостру соціальну хворобу.

Війна популяризувала живопис та читання, де найбільший інтерес викликали воєнні мотиви, та водночас негативно вплинула на спортивне життя міст регіону.

– Погіршення економічної ситуації, величезні потоки мігрантів, реквізиції приміщень, руйнування житлового фонду в наближених до зони бойових дій районах тощо призвели до загострення квартирного питання в міському просторі Правобережжя. У 1916 р., насамперед, у Києві, воно переросло в житлову кризу. Тема непростих, інколи відверто ворожих, стосунків між квартирантами та домовласниками посіла одне з чільних місць на шпальтах місцевих газет. У суспільстві виник величезний запит на правове регулювання відносин між сторонами найму. Правлячий режим відреагував на це спеціальним законом, який надавав домовласникам можливості легально піднімати квартплату у встановлених межах та забороняв їм безпідставно виселяти квартирантів. Попри наявність деяких юридичних шпарин, цим заходом вдалося розрядити соціальну напругу в регіоні.

– Проблеми житлово-комунальної сфери та міської інфраструктури Правобережжя зумовлювалися п'ятьма чинниками: економічним, мобілізаційним, міграційним, воєнним, морально-правовим.

Розлад економічної системи Російської імперії призвів до розладу системи життєзабезпечення міст Правобережної України. Внаслідок кризи транспортної сфери в регіоні відчувався дефіцит вугілля, нафти, газу, технічного обладнання для інфраструктурних об'єктів, трамваїв, телефонних мереж. Ситуацію погіршувало переведення економіки на воєнний лад, унаслідок чого для держави вирішення побутових проблем міст стало другорядним питанням.

Мобілізація спричинила гостру нестачу фахівців, які забезпечували функціонування електростанцій, водогонів, трамвайного руху, медичних закладів.

Перебування в правобережних містах російських військ та біженців збільшили навантаження на міську інфраструктуру. Зокрема, підвищився рівень санітарно-епідемічної небезпеки. Міста постійно перебували під загрозою поширення епідемій. Якщо в 1914–1915 рр. міське населення здебільшого страждало від холери, то в 1916–1917 рр. – від тифу.

Близькість регіону до фронту поставило на порядок денний питання евакуації об'єктів міської інфраструктури, зокрема, електростанцій. Частина з них було вивезено на схід. Попри руйнівні наслідки бойових дій, вплив окупації на благоустрій міст регіону був неоднозначним: подекуди вона навіть принесла позитивні зміни через необхідність забезпечення окупаційних військ належними санітарними умовами.

Тенденція ж до зниження морально-правової культури суспільства яскраво простежувалася в автомобільному та гужовому транспорті. Якщо автомобілісти дедалі частіше порушували правила дорожнього руху, створюючи смертельну небезпеку для пішоходів, то візники все менше звертали увагу на існування встановленої такси на перевезення, свавільно підвищуючи ціни за проїзд.

– Проведене нами дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми повсякденного життя міського населення Правобережної України доби Першої світової війни. Це пов'язано як з великою територією досліджуваного регіону, кожна частина якого мала свої особливості, так і з широким розмаїттям джерельної бази, яку можна використати для висвітлення тих чи інших проявів повсякденного життя.

По-перше, потребує окремого висвітлення повсякдення населення міст Західної Волині, що в 1915–1918 рр. перебували під окупацією австро-угорських та німецьких військ. На нашу думку, реконструкцію повсякденного життя передусім можливо здійснити за допомогою використання архівних документів, що перебувають у спеціалізованих установах Берліна та Відня.

По-друге, актуальним є простеження на повсякденному рівні впливу Першої світової війни на національну свідомість українців Правобережжя. В цьому контексті варто детально проаналізувати контакти українських січових стрільців з міським населенням Західної Волині та військовополонених-галичан – з жителями тилкових міст, насамперед – Києва. Не викликає сумнівів, що створена за воєнної доби комунікація між західними і східними українцями не лише сприяла зростанню національної ідентичності, а й посилювала відчуття приналежності до єдиної великої нації, розділеної між двома ворожими імперіями.

По-третє, залишається до кінця нез'ясованим питання сприйняття воєнної доби окремими соціальними і віковими категоріями. Якщо, наприклад, ставлення до війни інтелігенції і дворянства можна дослідити шляхом ґрунтовного вивчення джерел особового походження, то дітей – через аналіз навчально-виховного процесу в закладах початкової освіти, що, зокрема, передбачав малювання на воєнну тематику й листування з фронтовиками.

По-четверте, окремої уваги потребує дослідження гендерного аспекту міської повсякденності Правобережжя в контексті посилення ролі жінки в суспільстві.

По-п'яте, важливим напрямом вивчення повсякдення 1914–1917 рр. є комунікація між тилом і фронтом. Міжособистісне спілкування, яке здійснювалося за допомогою листування, підтримувало між адресатами

відчуття спільного життя, не зважаючи на війну. Ці листи є носіями особливої інформації, цінної для аналізу світогляду людини воєнної доби на фронті та в тилу.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях:

1. Публікації, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1.1 Монографія

1. Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія : монографія. Вінниця : ТОВ Меркьюрі-Поділля, 2017. 436 с.

Рецензії:

Кириєнко О. Ю. Рецензія на монографію: Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія: Монографія. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. – 436 с. // Гілея: науковий вісник. 2018. Вип. 132 (5). С. 386–387.

Борчук С. М. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя Правобережних міст [Рец.]: Герасимов Т.Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія : монографія / Т. Ю. Герасимов. – Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. – 436 с. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2018. Вип. 50. С. 456–457.

1.2 Статті в наукових фахових виданнях України

2. Безуглий А. І., Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на театральне життя міст Правобережної України (1914–1916) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі України. Серія: Історичні науки. Луцьк : Вид-во СВНУ ім. Лесі Українки, 2017. № 4 (353). С. 38–43.

3. Герасимов Т. Ю. Загострення опалювальних проблем в містах Правобережної України в 1914–1917 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. Вип. 26. Рівне : О. Зень, 2015. С. 24–26.

4. Герасимов Т. Ю. Кам'янець-Подільський у переддень та на початку Першої світової війни // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / [ред. кол.: В. Степанков (відп. ред.), В. Смолій, Л. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський : Рута, 2015. Т. 25. С. 391–399.

5. Герасимов Т. Ю. Продовольча ситуація в містах Правобережної України в початковий період «Великої війни» (серпень 1914 – перша половина 1915 рр.) // Історичні і політологічні дослідження. Вінниця : [б. в.], 2016. № 1 (59). С. 7–16.

6. Герасимов Т. Ю. Розвиток трамвайного руху в м. Вінниці в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.) // Наукові записки

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23. Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. О. А. Мельничука]. Вінниця : ДП Державна картографічна фабрика, 2015. С. 44-47.

7. Герасимов Т. Ю. Санітарні проблеми міст Волинської губернії в 1914 – 1917 рр. // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / [ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін.]. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. Вип. 10. С. 172–174.

8. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Самогубства в містах Правобережної України напередодні та в роки Першої світової війни) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 244–254.

1.3 Статті у зарубіжних наукових виданнях та вітчизняних фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

9. Kholodilin K., Gerasymov T. Coping with Consequences of a Housing Crisis during Great War: A Case of Right-Bank Ukraine in 1914–1918 // Deutsches Institut für Wirtschaftsforschu, 2016. URL : https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.544987.de/dp1610.pdf.

10. Герасимов Т. Ю. «Хлібне питання» в містах Правобережної України доби Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збір. Вип. 35. Одеса : Астропринт, 2016. С. 79–89.

11. Герасимов Т. Ю. Благодійництво як індикатор суспільних настроїв у містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 89–92.

12. Герасимов Т. Ю. Водопостачання міст Правобережної України в період Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 44. Том 1. С. 118–121.

13. Герасимов Т. Ю. Вплив Закону «Про заходи щодо скорочення споживання населенням м'яса...» на повсякденне життя мешканців Києва в період Першої світової війни // Інтелігенція і влада: громадсько-політ. наук. збір. Вип. 32. Одеса : Астропринт, 2015. С. 132–142.

14. Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на охорону здоров'я в містах Правобережної України (1914–1917 рр.) // Virtus: Scientific Journal / [ed. by M. A. Zhurba]. 2018. Issue 23. Part 2. Pp. 71–73.

15. Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на телефонний і поштовий зв'язок: соціальний аспект (на прикладі міст Правобережної України) // Гілея: науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 113 (10). С. 38–40.

16. Герасимов Т. Ю. Гайсин у Першій світовій війні (1914–1917 рр.): деякі аспекти повсякденного життя міста // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. Вип. 42. С. 14–17.

17. Герасимов Т. Ю. Електропостачання міст Подільської губернії в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.) // Гілея: науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея», 2015. Вип. 95 (4). С. 35–38.

18. Герасимов Т. Ю. Спекуляція як повсякденне явище в містах Правобережної України в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Гілея: науковий вісник. Київ : Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 114 (11). С. 37–39.

19. Герасимов Т. Ю. Справа компанії «Зінгер» на Правобережній Україні в період Першої світової війни // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 39–42.

20. Герасимов Т. Ю. Ухилення від військової служби на Правобережній Україні у роки Першої світової війни (серпень 1914 – лютий 1917 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. Київ–Миколаїв : [б. в.], 2016. № 3 (15) (липень–вересень). Т. 2. С. 14–17.

21. Герасимов Т. Ю. Цукрові перипетії в Правобережних містах у роки «Великої війни» (1914–1917 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 57–59.

22. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Перебіг антиалкогольної кампанії в Києві в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. О. А. Мельничука]. Вінниця : ДП ФОП Корзун Д. Ю., 2017. С. 81–86.

23. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Прояви зворотного боку благодійності в містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 1. С. 127–130.

24. Холодилин К., Герасимов Т. Возникновение жилищного кризиса и борьба с его последствиями: Правобережная Украина в 1914–1918 гг. // Исторический журнал: научные исследования. Москва : ООО «НБ Медиа», 2017. № 1. С. 115–128.

2. Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

25. Герасимов Т. Ю. На соціальному дні: біженці в містах Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej "Nowoczesne badania podstawowe i stosowane" (29.04.2017 – 30.04.2017). Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. "Diamond trading tour", 2017. С. 32–34.

26. Романюк І. М., Герасимов Т. Ю. Житлове законодавство Російської імперії доби Першої світової війни як спосіб вирішення квартирної кризи (на прикладі м. Києва) // Realita a perspektivy vyvoja spolocnosti: socialne, psychologické a politicke aspekty. Zbornik prispievkov z medzinarodna vedecko-prakticka konferencia (28–29 oktobra 2016). Sladkovicovo : Vysoka Skola Danubius, 2016. С. 25–28.

27. Герасимов Т. Ю. Загострення квартирної проблеми в Києві в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.) // Уманська старовина: Науковий журнал. Умань: Видавничо-поліграфічний центр Візаві, 2017. Вип. 3. С. 56–61.

28. Герасимов Т. Ю. Бердичів у роки Першої світової війни: деякі аспекти повсякденної історії міста (1914–1917 рр.) // Бердичів від давнини до сьогодення. Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 12–13 листопада 2015 р.). Вип. 52 / [упор. П. С. Скавронський]. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2015. С. 100–106.

29. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М., Вітюк О. О. Висвітлення історії міст Західної Волині в роки Першої світової війни на сторінках преси Правобережної України (1914 – 1917 рр.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Науковий збірник. Випуск 58. Матеріали 58 Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт. Маневичі, 5–6 липня 2016 року / [упоряд. Г. Бондаренко, А. Силук, П. Хомич]. Луцьк : [б. в.], 2016. С. 8–11.

30. Вітюк О. О., Герасимов Т. Ю. Висвітлення історії Ушицького повіту в добу Першої світової війни 1914–1918 рр. на сторінках подільської преси // Вінковеччина в історії Поділля. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції / [Л. В. Баженов. (відп. ред.), В. В. Войтович (відп. секретар) та ін.]. Вінківці : [б. в.], 2015. С. 70–75.

31. Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя мешканців міста Могилева-Подільського (1914–1917 рр.) // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. Матеріали конференції, 16–17 жовтня 2015 р., м. Могилів-Подільський / [ред. кол.: С. Д. Гальчак (гол. ред.), Л. В. Баженов (співголова) та ін.]. Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2015. С. 161–167.

32. Герасимов Т. Ю., Вітюк О. О. Місто Проскурів у 1915 р.: сторінки повсякденної історії міста (за матеріалами періодичної преси Правобережної України) // Матеріали I-Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / [ред. кол.:

Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відпов. ред.) та ін.]. Хмельницький : [б. в.], 2016. С. 56–58.

33. Герасимов Т. Ю., Вітюк О. О. Проституція на Правобережній Україні в період Першої світової війни (1914 – 1917 рр.) // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» – 2'2015) / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (співголова), О. Г. Погорілець (співголова) та ін.]. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2015. С. 253–260.

34. Герасимов Т. Ю. Спекуляція в сфері грошового обігу в Києві в серпні 1915 р. // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть» / [за заг. ред. проф. Г. М. Стародубець]. Житомир : Полісся, 2015. С. 32–34.

35. Герасимов Т. Ю., Вітюк О. О. Іноземні військовополонені в містах Правобережної України у період Першої світової війни (1914–1917 рр.): погляд з минулого // Князі Острозькі в історії Центрально-Східної Європи: минуле і сучасність: Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. М. Старокостянтинів, 25–27 травня 2017 р. / [ред. кол.: А. Г. Філінюк, докт. іст. наук, проф. (голова); О. М. Завальнюк, докт. іст. наук, проф. (заст. голови) та ін.]. Старокостянтинів : ФОП Биник Ю. В., 2017. С. 178–182.

36. Герасимов Т. Ю., Романюк І. М. Подільські міста на порозі Першої світової війни // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької історико-краєзнавчої конференції 7–8 жовтня 2016 р. / [ред. кол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), А. В. Войнаровський (відп. секр.) та ін.]. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 198–205.

АНОТАЦІЯ

Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2018.

Дисертацію присвячено дослідженню основних аспектів повсякденного життя міського населення Правобережної України в умовах Першої світової війни.

На підставі залучення широкої джерельної бази здійснено комплексний аналіз повсякденного життя міського населення Правобережної України, перебіг якого зумовлювалися Першою світовою війною. Проведений автором історіографічний аналіз літератури дав можливість зробити висновок про відсутність наукової роботи, яка б створила цілісну картину міської повсякденності досліджуваного регіону в 1914–1917 рр.

З'ясовано особливості розвитку міст Правобережної України та повсякденного життя їхніх мешканців напередодні Першої світової війни з урахуванням специфіки географічного розташування, модернізаційних процесів економічного й світоглядного характеру та військових приготувань Російської імперії до війни з державами Троїстого союзу. Висвітлено вплив Першої світової війни на масову свідомість міського населення Правобережжя шляхом дослідження еволюції суспільних настроїв містян упродовж 1914–1917 рр., виявлення найбільш поширених проявів девіантної поведінки у міському соціумі, характеристики наслідків проникнення до міст іноземних і російських військовослужбовців, біженців, а також – загострення національного питання в регіоні в контексті репресивної політики царату проти австро-німецького та єврейського населення. Проаналізовано спроможність містян регіону задовольняти свої фізичні та духовні потреби в умовах воєнної доби. Розглянуто проблеми житлово-комунальної сфери та міської інфраструктури Правобережжя.

Ключові слова: повсякденність, Правобережна Україна, міста, Перша світова війна.

АННОТАЦІЯ

Герасимов Т. Ю. Повседневная жизнь городского населения Правобережной Украины в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.). Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенко. – Каменец-Подольский, 2018.

Диссертация посвящена исследованию основных аспектов повседневной жизни городского населения Правобережной Украины в условиях Первой мировой войны.

На основании привлечения широкой источниковой базы осуществлен комплексный анализ повседневной жизни городского населения Правобережной Украины, ход которой определялся Первой мировой войной. Проведенный автором историографический анализ литературы позволил сделать вывод об отсутствии научной работы, создающей целостную картину городской повседневности исследуемого региона в 1914–1917 гг.

Выявлены особенности развития городов Правобережной Украины и повседневной жизни их жителей накануне Первой мировой войны с учётом специфики географического положения, модернизационных процессов экономического и мировоззренческого характера и военных приготовлений Российской империи к войне с государствами Тройственного союза. Освещено влияние Первой мировой войны на массовое сознание городского населения Правобережжя путём исследования эволюции общественных настроений горожан на протяжении 1914–1917 гг., выявления наиболее распространенных проявлений девиантного поведения в городском социуме, характеристики последствий проникновения в города иностранных и

российских военных, беженцев, а также – обострения национального вопроса в регионе в контексте репрессивной политики царизма против австро-германского и еврейского населения. Проанализированы возможности населения городов региона удовлетворять свои физические и духовные потребности. Рассмотрены проблемы жилищно-коммунальной сферы и городской инфраструктуры Правобережья.

Ключевые слова: повседневность, Правобережная Украина, города, Первая мировая война.

ANNOTATION

Gerasymov T. U. Daily life of the urban population of Right-Bank Ukraine during the World War I (1914 - February 1917) Manuscript.

The dissertation is presented for a doctor's academic degree in historical sciences by specialty 07.00.01. – history of Ukraine. – Ivan Ohienko Kamianets-Podilsky National University. – Kamianets-Podilsky, 2018.

The thesis is devoted to the study of the main aspects of the daily life of the urban population of Right-Bank Ukraine in the conditions of the World War I.

On the foundation of broad source base involvement the complex analysis of the daily life of the urban population of Right-Bank Ukraine was realized the course of which was stipulated with the World War I. The historiographic analysis of literature, made by the author, gave the opportunity to make a conclusion about the absence of scientific work that would show an integrity picture of town daily life of the investigated region in 1914–1917.

The peculiarities of towns development of Right-bank Ukraine and daily life of their inhabitants on the eve of the World War I taking into consideration the geographic location specialties, economic and worldview modernization processes and military preparations of the Russian empire for war with the States of the Triple Alliance are elucidated.

The influence of the World War I on the consciousness of Right bank town population in the way of investigation of social mood evolution of townspeople during 1914–1917 and the revealing of the most spreading show of abnormal behavior in town social status, the character of penetration consequence of foreign and Russian military men, refugees and also the national problem worsening in the region in the context of the tsarist repressive policy against the Austro-German and Jewish population are elucidated in detail in the dissertation.

A great attention is paid to the ability of Right-bank townspeople to fulfill their physical and spirit needs in the way of analysis of product state in towns and the change of life level of their inhabitants, the influence on town daily life of antialcohol company and leisure-time sphere.

The problems of housing and communal sphere and town infrastructure of the Right-bank are examined in detail in the investigation. They are noted to be caused by economical, mobilized, migration, military and cultural-moral factors, clearly showing the total influence of the World War I on the system of vital activity security of the Right-bank Ukraine towns.

Key words: daily life, Right-bank Ukraine, towns, World War I.